

Prof. dr hab. Andrzej Czyżewski, prof. zw. UEP
Dr hab. Anna Matuszczak, prof. nadzw. UEP
Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

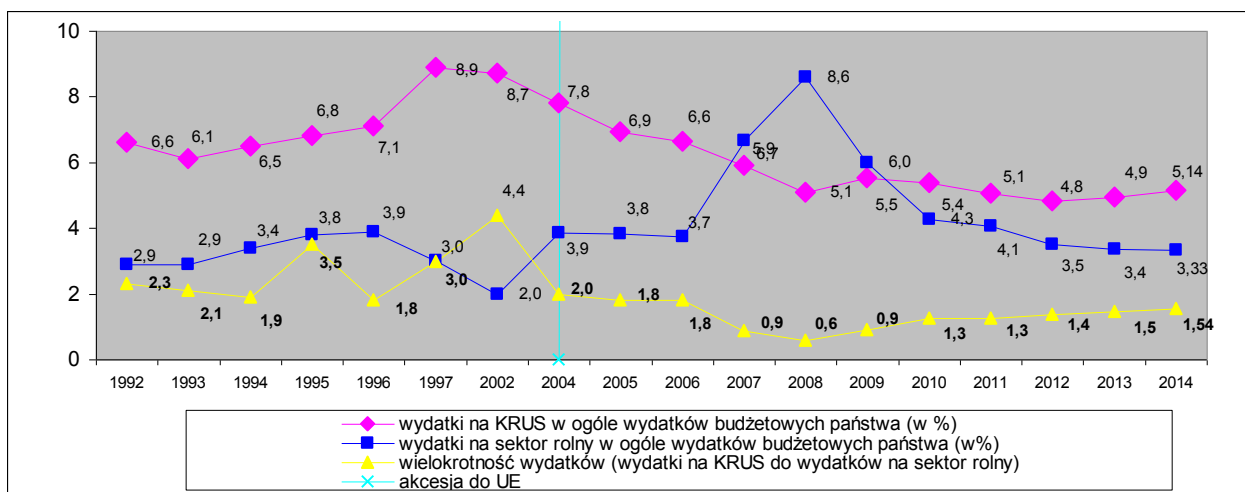
„Uzasadnienie funkcjonowania odrębnych systemów emerytalnych dla rolników w Polsce i innych krajach UE” (ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w Warszawie zgodnie z umową z dn. 10.07.2014 r.)

1. Ubezpieczenia społeczne rolników w Polsce w okresie 1991–2014 w świetle krajowych wydatków budżetowych

1.1. Okres przedakcesyjny (1991-2003)

Szczególną pozycję w strukturze wydatków w krajowych budżetach rolnych zajmuje Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) – po pierwsze, **są to nominalnie wydatki największe, po drugie, podlegają one wyraźnym zmianom**. Przed przystąpieniem Polski do UE udział wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową wraz z KRUS, traktowanych łącznie, wynosił odpowiednio w 1991 r. – 3,8%, w 1992 r. już 9,5%, w 1993 r. – 9%, nie zmieniając szczególnie swojego poziomu a w kolejnych latach: 1998 roku – 10,16%, w 1999 roku – 9,68%, w 2000 roku – 9,06%, w 2001 roku – 8,7%, zaś w 2002 roku – 8,68% ogółu wydatków budżetowych państwa. Także proporcja wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową oraz KRUS w latach 1990–2002 istotnie zwiększyła się na rzecz wydatków socjalnych. Już w 1992 r. udział ten był 2,3-krotnie większy od wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową, by w kolejnych kilku latach kształtować się na zbliżonym poziomie. Natomiast od 1997 roku obserwuje się wzrost tego udziału do 2,5-krotności, a następnie w 1998 roku 3,2-krotności, w 1999 roku do 4,1-krotności, zaś w 2002 roku aż 4,4-krotności¹ (por. rys. 1, żółta linia). Jest to **wymowny dowód na wysoką i utrzymującą się socjalizację wydatków budżetowych** dotyczących ludności rolniczej i odkładanie w czasie problemu restrukturyzacji polskiego rolnictwa w okresie przedakcesyjnym. Kwestia ubezpieczeń emerytalno-rentowych rolników wysuwała się wówczas na czoło wydatków budżetowych. Coraz częściej działało się to jednak kosztem przemian strukturalnych rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Niestety, nie było to alternatywne rozwiązanie.

¹ A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014 w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych*, Dział 0.10, część 32, 33, 35 oraz pozostałe części dotyczące rolnictwa, sporządzone na zamówienie Kancelarii Senatu (Biuro Informacji i Dokumentacji, Dział Informacji i Ekspertyz).

Rysunek 1. Udział wydatków na rolnictwo i gospodarkę żywnościową oraz KRUS w ogóle wydatków budżetu państwa w latach 1992-2014 (w %)

Źródło: A. Czyżewski, *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014 w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych*, Dział 0.10, część 32, 33, 35 oraz pozostałe części dotyczące rolnictwa, sporządzone na zamówienie Kancelarii Senatu (Biuro Informacji i Dokumentacji, Dział Informacji i Ekspertyz).

Stawianie dylematu: socjalizować budżet rolniczy czy wspierać przemiany strukturalne w omawianym sektorze, było fałszywe. Przez długi czas należało i nadal należy wspierać jedno i drugie, robiąc to konsekwentnie, acz rozważnie, i nie substytuować wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i obszarów wiejskich wydatkami socjalnymi. Niestety, rosnące w wielkościach bezwzględnych świadczenia na KRUS stały się konieczne, gdyż wynikały z wieloletnich zaniechań oraz zaniedbań i były ceną odkładania w czasie przemian strukturalnych w polskim rolnictwie i na obszarach wiejskich. Jednocześnie koszty społeczne braku restrukturyzacji sektora rolno-żywnościowego rosły ze względu na fakt długookresowej niewydolności dochodowej gospodarstw rolnych.

1.2. Sytuacja po akcesji Polski do UE (2004-2014)

Rok 2003 był przełomowy ze względu na zauważalną zmianę w proporcjach udziału wydatków na rolnictwo, rozwój wsi oraz rynki rolne. Zmniejszył się udział wydatków o charakterze socjalnym. O ile w latach 2001–2002, jak wspomniano wyżej, był on ponad 4,4-krotnie wyższy od wydatków na rozwój sektora rolnego i wsi, to w 2003 roku relacja ta zmniejszyła się do 3,5-krotności, zaś od 2007 roku, po raz pierwszy w badanym okresie, wielkość ta kształtowała się poniżej jedności, w 2008 roku było to 0,59, zaś w 2009 roku 0,83. Można więc powiedzieć, iż **2003 rok przyniósł zahamowanie, wręcz zapoczątkował odwrócenie tendencji do socjalizacji wydatków budżetowych na rzecz wzrostu**

wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i na obszarach wiejskich. Istotną zmianę obserwujemy również w 2010 r., która wynika głównie z kwestii rachunkowych (tj. utworzenia Budżetu Środków Europejskich), niemniej lata 2011-2014 dowodzą względnej stabilizacji wydatków na KRUS co do ich poziomu. Z drugiej strony, proporcja wydatków na KRUS i z drugiej na Rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne po 2010 r. ponownie, acz w nieznacznie rozwiera się na rzecz wydatków na KRUS. Warto jednak podkreślić, o czym już wspomniano, iż w okresie bezpośrednio przedakcesyjnym, tj. w latach 2001-2002 wydatki na KRUS były ponad 4 krotnie wyższe niż na Rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne (por. rys. 1). Natomiast w latach 2009-2014 udział ten wyniósł średnio ok. 130% w relacji do wydatków na cele rolnicze. Powyższe dowodzi także, iż rola wydatków na KRUS w budżecie rolnym Polski w długim okresie relatywnie spada, przy czym w pierwszym siedmioletnim okresie przedakcesyjnym tj. w latach 1998-2004 udział ten spadł o 1,46%, zaś w ciągu kolejnych 10-let spadek ten osiągnął dalsze 2,21%. Można więc sądzić, iż racjonalizacja budżetu rolnego, polegająca na ograniczeniu jego funkcji socjalnych na rzecz stymulacji ekonomicznych, trwa nieprzerwanie od kilkunastu lat, przy czym przystąpienie Polski do UE potrzebę tę wzmoгло. **Ostatnie jednak lata 2010-2014 przynoszą z jednej strony względną stabilizację wolumenu wydatków na KRUS, z drugiej strony świadczą, iż poziom ten zbliżył się do krytycznego progu wydatków społecznie zdeterminowanych, co oznacza, iż przyrost korzyści tj. „oszczędności wydatków” z tego tytułu jest coraz bardziej ograniczany, jeśli w ogóle możliwy, co potwierdzają chociażby planowane wydatki na KRUS w 2014 r. Warto podkreślić, iż ma to miejsce w Polsce w warunkach sukcesywnie rosnącego PKB.**

Przedstawiona wyżej argumentacja przeczy tezie o potrzebie likwidacji KRUS. W minionych latach nasilił się bowiem proces uszczelniania zasad przyznawania świadczeń z tego tytułu² i rezerwy w tym zakresie są nikłe. **Zrównoważone wspieranie zarówno sfery ekonomicznej sektora rolnego, jak i socjalnej w gospodarstwach rolnych jest w obecnej**

² Przykładowo, od 1 października 2009 r. w ramach „uszczelnienia” zwiększono udział rolników posiadających powyżej 50 ha przeliczeniowych użytków w finansowaniu systemu. Rolnikom tym bowiem podwyższono składkę emerytalno-rentową w następujący sposób: posiadaczom od 50 do 100 ha przeliczeniowych do 12 procent emerytury podstawowej i do 48 procent posiadaczom powyżej 300 ha. Pozostali płacą według dotychczasowych zasad, to jest 30 procent emerytury podstawowej kwartalnie. Zmianę tę należy uznać za pierwszy krok obciążający zamożniejszych rolników kosztami utrzymania systemu (obszar gospodarstwa to tylko jeden z czynników, obok kapitału i intensywności organizacyjnej, wpływających na jego wielkość ekonomiczną). Rozwiązanie to jednak należy traktować jako przejściowe, albowiem wielkość ekonomiczna i dochody z działalności rolniczej zależą nie tylko od ilości i jakości posiadanej ziemi. Obok ziemi wpływ na wynik ma zaangażowany kapitał oraz intensywność organizacyjna gospodarstwa. Zatem stosowniejszym byłoby wprowadzenie składek ustalanych od wielkości ekonomicznej (ESU), co obecnie nie jest możliwe ze względów rachunkowych. Por. W. Jagła, *System ubezpieczenia społecznego rolników, jego słabe i pozytywne cechy oraz kierunki zmian*, IERiGŻ, Warszawa 2013, file:///C:/Users/Ania/Downloads/W._Jagla_11.10.2013.pdf

sytuacji racjonalne, zgodnie z zasadą, iż dobra ekonomia postuluje rozwiązania efektywne ekonomicznie, ale też społecznie adekwatne.

2. Ubezpieczenia społeczne rolników w wybranych krajach należących do Europejskiej Sieci Rolniczych Systemów Ochrony Społecznej (ENASP)

Istniejący w Polsce odrębny system rolniczych ubezpieczeń społecznych nie jest europejskim wyjątkiem. W siedmiu państwach UE mamy do czynienia z takim ubezpieczeniem społecznym rolników. Poza Polską są to Niemcy, Austria, Francja, Finlandia, Grecja i Luksemburg.³ Jak zauważamy, przynajmniej trzy z wymienionych krajów możemy zaliczyć do czołówki unijnych producentów surowców rolnych, ze względu na wielkość produkcji, jak i potencjał ich zasobów wytwórczych. Niemniej, jeśli przeanalizujemy zasoby pracy zaangażowane w rolnictwie w analizowanych krajach (por. tab. 1.), zauważamy znaczące różnice, zwłaszcza jeśli idzie o Polskę. Tym samym problem ubezpieczeń społecznych rolników ma tu inny, szerszy wymiar, aniżeli w pozostałych krajach, i dotyczy bezpośrednio co 14 mieszkańca.

Tabela 1. Charakterystyka wybranych krajów ze względu na ilość osób związanych z rolnictwem (dane za 2011 r.).

Kraj	Ludność rolnicza* w tys.	% ludności ogółem	Ludność aktywna zawodowo w rolnictwie** w tys.	% ludności ogółem
Polska	5520	14,4	2884	7,5
Francja	1216	1,9	546	0,9
Niemcy	1234	1,5	632	0,8
Austria	271	3,2	139	1,7
Finlandia	200	3,7	94	1,7

*Ludność rolnicza to te osoby, których źródłem utrzymania jest rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo oraz osoby pozostające na ich utrzymaniu.

**Ludność aktywna zawodowo w rolnictwie to te osoby, których głównym zajęciem jest praca w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie.

Źródło: *Rocznik Statystyczny RP 2013*, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2013,2,8.html#>

2.1. Francja

Podstawę francuskiej gospodarki rolnej, jednej z najsilniejszych na świecie, stanowią gospodarstwa rodzinne o średniej powierzchni 28 ha. Mutualité Sociale Agricole (MSA) to istniejący od 1945 roku francuski system ubezpieczeń socjalnych rolników, który stał się wzorcem dla budowanego w 1991 r. KRUS. Rozróżnia on różne grupy ubezpieczonych i

³ D. Musiał, *Zróżnicowanie ubezpieczeń społecznych rolników w wybranych krajach Europy*, „Roczniki Ekonomiczne KPSW w Bydgoszczy”, Bydgoszcz 2014 (w druku).

świadczeniobiorców, m.in. rolników najemnych, zatrudnionych na umowę o pracę, właścicieli ziemi i jej dzierżawców. **Wysokość opłacanej przez producentów rolnych składki zależy od tzw. dochodu katastralnego, czyli tego, który został opodatkowany. Dla właścicieli gospodarstw specjalistycznych przyjmuje się z kolei dochód hipotetyczny,** który ustala się za pomocą wskaźników określonych dla danych upraw i hodowli. W przedsiębiorstwach rolnych składkę ustala się na podstawie średniego wynagrodzenia wszystkich pracowników. Fundusz ubezpieczeń społecznych finansowany jest z obowiązkowych składek pracowników i pracodawców na sfinansowanie ubezpieczeń chorobowych i emerytalnych, natomiast ze składek pracodawców pokrywane są ubezpieczenia wypadkowe, chorób zawodowych i świadczenia rodzinne. Świadczenia emerytalne pochłaniają 40% wydatków z funduszu ubezpieczeń społecznych. Do Mutualité Sociale Agricole należy ponad 1,3 mln ubezpieczonych co stanowi 2,1% ludności kraju. Świadczeniobiorców jest ponad 4 mln – 7% ogółu ludności kraju. Wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn to 60 lat.

2.2. Niemcy

System ochrony socjalnej znany jest w Niemczech od połowy XIX w. (twórca Otto von Bismarck). Notuje się natomiast, że z końcem XIX w. powstały pierwsze stowarzyszenia rolnicze i leśne, które zajmowały się ubezpieczeniami wypadkowymi i były kierowane do ludności zamieszkującej wieś. W połowie XX w. wprowadzono ustawę dającą prawo do tzw. pieniądza starczego. W 2009 r. powstał Związek Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (LSV) połączenia trzech federacji (Niemieckiej Federacji Rolniczych Stowarzyszeń Zawodowych BLB – powstał w 1919 r., Krajowego Związku Rolniczych Funduszy Emerytalnych GLA – 1957 r. i Niemieckiej Federacji Rolniczych Kas Chorych BLK – 1972 r.). BLB obejmował ok. 1,7 mln ubezpieczonych i 4,3 mln świadczeniobiorców, tj. ok. 5% ludności kraju. System emerytalny GLA podlegał nadzorowi Federalnego Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej.

Wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn wynosi 65 lat. W ubezpieczeniu emerytalnym GLA obejmował ok. 330 tys. płatników składek i ok. 1,1 mln świadczeniobiorców, tj. 1,3% ludności kraju. System zdrowotny BLK nadzorowany był przez Ministerstwo Rolnictwa. Systemem tym objętych było 230 tys. ubezpieczonych i blisko 1 mln świadczeniobiorców, tj. ok. 1,1% ludności Niemiec. Należy dodać, że obowiązek odprowadzania składek dotyczy wszystkich rolników indywidualnych, bez względu na ilość prowadzonych gospodarstw, czy też osób zaangażowanych w gospodarowanie na roli. Wysokość składki ustalana jest

ustawowo dla wszystkich w jednakowej wysokości⁴, jednak różnicuje się ona przez fakt, iż rolnicy mogą korzystać z dopłaty do składek w zależności od sytuacji dochodowej (nawet do 80%).

2.3. Austria

W Austrii jest około 267 tysięcy gospodarstw rolnych, a przeciętna wielkość gospodarstwa wynosi 13,5 ha. Zatrudnieni w rolnictwie stanowią 5,6% ogółu pracujących. Jedynie z pracy na roli utrzymuje się 30% wszystkich rolników. System ubezpieczeń dla rolników o nazwie SVB istnieje od 1974 roku i są zobowiązani do niego przystąpić wszyscy prowadzący działalność rolniczą. SVB jest to samorządowa instytucja ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i ich rodzin, oparta na jednym funduszu centralnym oraz siedmiu funduszach federacyjnych. Nadzór państwowy stanowią Ministrowie: Rolnictwa; Finansów; Zdrowia i Spraw Kobiet; Bezpieczeństwa Społecznego, Rodziny i Ochrony Konsumentów. Zakres świadczeń obejmuje rolnicze emerytury, renty inwalidzkie i rodzinne, zasiłki w razie choroby, wypadku, macierzyństwa, pomoc społeczna, opieka zdrowotna. W Austrii obowiązuje system składkowy, a wysokość składki zależy od wartości gospodarstwa rolnego oraz od przewidywanego dochodu z gospodarstwa. Wycena gospodarstwa przeprowadzana jest raz na 10 lat przez urząd skarbowy. Uwzględniana jest wielkość gospodarstwa, jakość jego gleb, położenie geograficzne. W przypadku gdy rolnik prowadzi jeszcze inną działalność niż rolniczą, może posiadać więcej niż jedno ubezpieczenie i tym samym może zapewnić sobie wyższą emeryturę w przyszłości. Wiek emerytalny to 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn. Prawo do świadczenia nabywają ci, którzy płacili składki przez min. 15 lat. Składka wynosi ok. 22% dochodu rolnika (obniżana o czynsz dzierżawny, jeśli zachodzi okoliczność dzierżawy) i jest jedyną, bez względu na ilość osób zgłoszoną do ubezpieczenia. Obciążenie rozkłada się następująco: 14% to ubezpieczenie emerytalno-rentowe, 6,4% to ubezpieczenie chorobowe, 1,9% to ubezpieczenie wypadkowe i 0,4% - macierzyńskie.⁵ W Austrii ubezpieczeni stanowią 3,5% ogółu ludności, zaś świadczeniobiorcy 4,8%.⁶

⁴ B. Tryfan, *Zabezpieczenia społeczne rolników w Europie*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa 2000.

⁵ K. Piątkowski, *SVB- Zakład Ubezpieczenia społecznego rolników austriackich*, Ubezpieczenia w rolnictwie. Materiały i Studia, nr 7/2000, KRUS, Warszawa.

⁶ *Rolnicze systemy ubezpieczeń społecznych w wybranych krajach Unii Europejskiej*, KRUS, Warszawa 2010, kasprzak.jaroslaw.pl/download/krus-w-w_ifap.pps

2.4. Finlandia

Maatalousyrittäjien eläkelaitos (MELA) istnieje w Finlandii od 1969 roku. To względnie wcześnie, co może wynikać z faktu, że Finlandia jest uważana za jeden z najbardziej wiejski kraj w UE m.in. z powodu najniższego zaludnienia (jedynie 16 osób na km²). Fiński MELA to system, który wpisuje się w model nordycki ubezpieczeń społecznych rolników. Niezależny centralny fundusz ubezpieczeń społecznych MELA jest oparty na państwowym systemie emerytalnym i systemie zawodowych emerytur (KELA), obejmujący rolników indywidualnych: przedsiębiorców rolnych, rybaków, hodowców reniferów, leśników, sadowników, ogrodników; członków rodzin. Główna zasada systemu ubezpieczenia społecznego dla rolników zakłada, że system gwarantuje taki sam zakres ochrony i świadczeń jak w innych zawodach, np. odnośnie emerytur, rent inwalidzkich czy zasiłków dla bezrobotnych. Nie rozróżnia się obywateli ze względu na rodzaj ich zatrudnienia, miejsce zamieszkania czy sytuację rodzinną. Prawo emerytalne nabywa się w wieku 65 lat. Specjalna renta jest wypłacana rolnikom, którzy zaprzestaną działalności zarobkowej przed osiągnięciem wieku emerytalnego. Składka ubezpieczeniowa ustalona jest w powiązaniu z dochodem rocznym przypadającym na gospodarstwo rolne, co następnie jest modyfikowane o liczbę lat przynależności do systemu. Zakres podmiotowy ubezpieczeń społecznych obejmuje ok. 93 tys. ubezpieczonych - 1,8% ludności kraju oraz 180 tys. świadczeniobiorców - tj. ok. 3,4% ludności kraju⁷. Rodzaje świadczeń sprowadzające się do: emerytury, renty, świadczenia w razie wypadku i choroby, na zastępstwo w pracy, w razie bezrobocia, na zasiedlenie na terenach rolniczych. Wiek emerytalny wynosi 65 lat dla kobiet i mężczyzn. Poniżej zestawiono najważniejsze cechy omówionych systemów.

Tabela 2. Porównanie systemów ubezpieczenia społecznego rolników w wybranych krajach UE

	Francja	Niemcy	Austria	Finlandia	Polska
Zakres podmiotowy	Rolnicy indywidualni i bliskie osoby pracujące w gospodarstwie rolnym, pracownicy zatrudnieni w sektorze rolnym ich rodziny.	Rolnicy indywidualni i ich rodziny, leśnicy i ich rodziny	Rolnicy indywidualni i ich rodziny, leśnicy i ich rodziny	Rolnicy indywidualni, leśnicy, rybacy, właściciele reniferów wraz z rodzinami, artyści i pracownicy naukowci, którzy otrzymali dotację lub stypendium.	Rolnicy indywidualni i bliskie osoby pracujące w gospodarstwie rolnym.

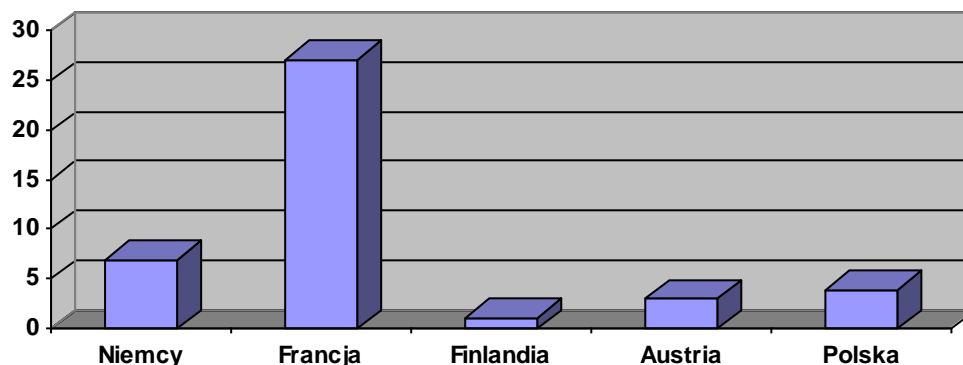
⁷ *Rolnicze systemy ubezpieczeń społecznych w wybranych krajach Unii Europejskiej*, KRUS, Warszawa 2010, kasprzak.jaroslaw.pl/download/krus-w-w_ifap.pps

Sposób ustalania składek	Na podstawie wielkości dochodu z ostatnich 3 lat, dochodu szacowanego w oparciu o zryczałtowane wskaźniki dla poszczególnych upraw i hodowli, zryczałtowanych wynagrodzeń kierowników i pracowników.	Na podstawie dochodu całkowitego, stanowiącego podstawę do opodatkowania podatkiem dochodowym.	Na podstawie tzw. wartości jednostkowej gospodarstwa oraz stawki ubezpieczeniowej. Wartość jednostkową oblicza US biorąc pod uwagę wielkość gosp. jakość gleby, położenie. Faktyczny dochód.	Na podstawie powierzchni upraw i obszarów leśnych.	Na podstawie wysokości emerytury podstawowej (10% emerytury) powiększonej o dodatkowe % dla gospodarstw powyżej 50 ha UR.
Wiek emerytalny	60 lat dla kobiet i mężczyzn Od 2018 r. - 62 lata i pełen okres składkowy lub 67 lat	65 dla kobiet i mężczyzn, docelowo 67	kobiety 60, mężczyźni 65, docelowo zrównanie wieku do 67 lat	65 lat dla kobiet i mężczyzn, propozycja podniesienia do 68 lat	Kobiety i mężczyźni docelowo zrównanie wieku do 67 lat
Minimalny okres składkowy	38 lat dla osób urodzonych do 1945 r., i później okres wzrasta aż do 41 lat dla osób urodzonych w 1952 i później	15 lat i przekazanie gospodarstwa nowemu użytkownikowi i ukończone 65 lat	45 lat	40 lat	25 lat i wiek emerytalny lub 30 lat dla osób o 5 lat młodszych niż wiek emerytalny i zaprzestał działalności rolniczej

Źródło: opracowanie własne oraz J. Pawłowska-Tyszkó, M. Soliwoda, *Ubezpieczenia społeczne w rolnictwie w wybranych krajach UE – analiza porównawcza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, https://www.ierigz.waw.pl/.../11137-Ubezpieczenia_spoeczne_w_wybra...

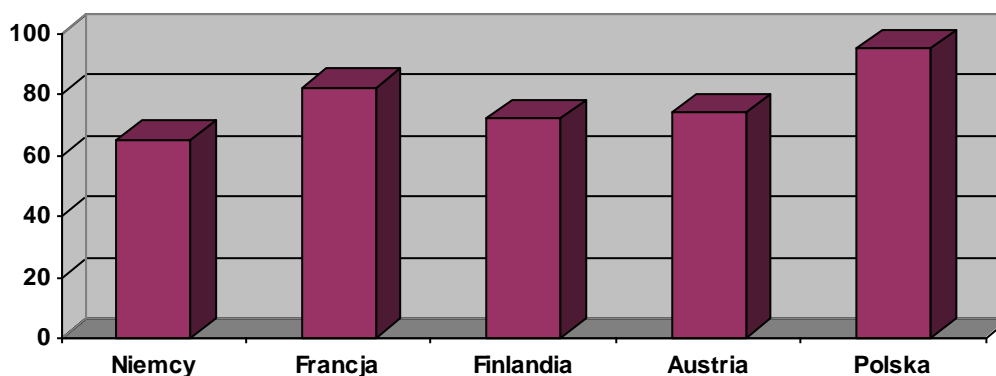
Wskazać również należy na absolutny roczny wymiar wsparcia budżetowego systemów ubezpieczeń społecznych rolników. **Polski wkład pochodzący z budżetu jest jednym z najniższych i wynosi ok. 16 mld zł, co pozostaje stosunkowo stałe od blisko 10 laty.** To blisko tyle samo ile wydaje Austria i nieco mniej aniżeli mamy do czynienia w Niemczech (por. rys. 2). **Niemniej zauważyć należy, że w wymiarze względnym udział dofinansowania systemów ubezpieczeń społecznych rolników w badanych krajach jest zgoła odmienny. Największy udział w tym względzie ma Polska i Francja (odpowiednio 95% i 82%), najniższy zaś Niemcy (65%)** (por. rys. 3).

Rysunek 2. Wysokość dofinansowania systemów ubezpieczeń społecznych rolników w krajach należących do Europejskiej Sieci Rolniczych Systemów Zabezpieczenia Społecznego w roku 2009 (w mld euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ENASP „Rolnicze ubezpieczenia społeczne w Unii Europejskiej”, http://www.enasp.eu/files/enasp/enasp_1293802765477_ENASP_BOOKLET_INSIDE_2010.pdf. oraz statystyk krajowych systemów ubezpieczeń społecznych .

Rysunek 3. Udział dofinansowania systemów ubezpieczeń społecznych rolników w krajach należących do Europejskiej Sieci Rolniczych Systemów Zabezpieczenia Społecznego w roku 2009 (w %)

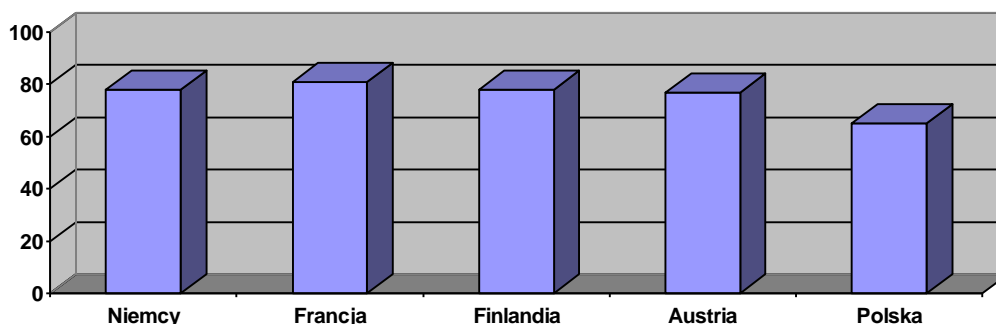

Źródło: jak w rys. 2.

Dodać także należy, że w analizowanych krajach znaczący udział dotacji państwowej przypada na finansowanie świadczeń emerytalnych. Jednakże **polski system ubezpieczeń społecznych rolników w porównaniu z innymi krajami wchodzącymi w skład sieci ENASP w najmniejszym stopniu korzysta z dopłat państwa do emerytur rolniczych.** Największy udział dotacji do świadczeń emerytalnych występuje m.in. we Francji (por. rys. 4).⁸

⁸ J. Pawłowska-Tyszko (red.), *Zmiany systemu ubezpieczeń społecznych rolników a finanse państwa*, Program Wieloletni 2011-2014, IERiGŻ, 2011/2, Warszawa 2011.

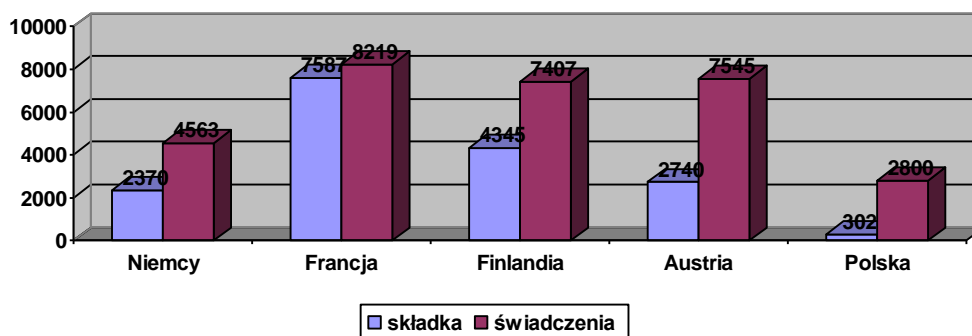
Rysunek 4. Udział finansowania świadczeń emerytalnych z tytułu ubezpieczeń społecznych rolników [%]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystyk krajowych systemów ubezpieczeń społecznych oraz dane ENASP 2010

Znaczącym jest także porównanie przeciętnej rocznej składki oraz świadczenia emerytalnego. Zarówno w przypadku Niemiec, Austrii czy Finlandii wypłacane świadczenie jest średnio około dwukrotnie wyższe aniżeli płacona składka, jednakże rażąca jest dysproporcja, którą zauważamy w przypadku Polski, gdzie różnica ta jest ponad dziewięciokrotna (por. rys. 5), mimo, że wypłacane przez KRUS świadczenia są istotnie mniejsze i mają węższy zakres niż świadczenia gwarantowane przez ZUS.

Rysunek 5. Wysokość przeciętnej składki oraz świadczenia emerytalnego w systemach ubezpieczeń społecznych rolników wybranych krajów (w euro/rok)

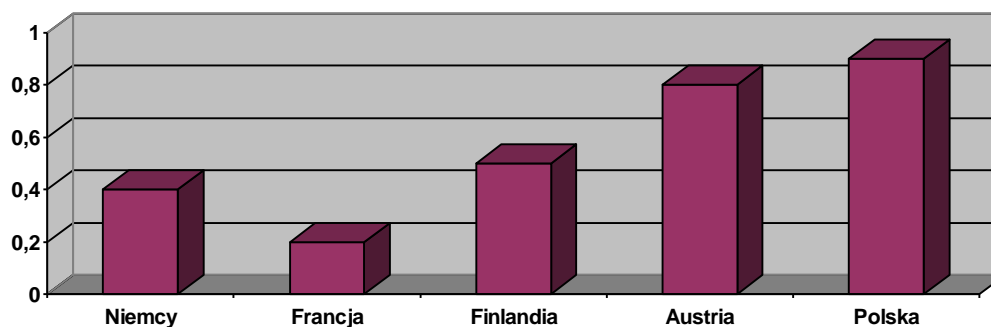
Źródło: jak w rys. 4

Większość państw ma mniejszą skalę problemu, co wynika z niższego odsetka zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do ogółu pracujących oraz mniejszej roli rolnictwa w gospodarce narodowej, niż ma to miejsce w Polsce. W analizowanych krajach, w celu minimalizowania udziału państwa w finansowaniu systemu wydłużeniu ulega okres opłacania składki

konieczny do otrzymania emerytury oraz podnoszony jest wiek emerytalny⁹, co wskazuje na konieczność zreformowania także krajowego systemu ubezpieczeń społecznych rolników.

Stosunkowo pozytywnie kształtuje się relacja płacących składki do liczby beneficjentów systemu w przypadku Polski, gdzie wskaźnik ten jest bliski jeden. W innych analizowanych krajach kształtuje się on relatywnie gorzej, szczególnie we Francji, gdzie na dwóch płacących składkę przypada aż 10 beneficjentów systemu (por. rys. 6).

Rysunek 6. Relacja liczby płacących składki do liczby beneficjentów systemu

Źródło: jak w rys. 2.

Systemy zabezpieczenia społecznego rolników w krajach Unii Europejskiej różnią się pod względem organizacyjnym, jednakże na ich kształt niezmiennie wpływają procesy przemian demograficznych wśród ludności wiejskiej. Jednocześnie za najważniejszą kwestią, związaną z reformą obowiązującego systemu, pozostaje problem powiązania wielkości płaconej składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe z poziomem dochodów w gospodarstwie rolnym. Kluczowymi dla sprawnego funkcjonowania systemów są także: długość aktywności zawodowej oraz długość okresu składkowego umożliwiającego uzyskanie emerytury w pełnym wymiarze. Obydwa ważne, z punktu widzenia polityki agrarnej oraz społecznej, aspekty funkcjonowania systemu stoją wobec siebie w opozycji: przyspieszenie przemian pokoleniowych w rolnictwie poprzez stosowanie systemu promującego przechodzenie na wcześniejszą emeryturę oznacza dla beneficjenta skrócenie okresu składkowego, co rodzi konieczność ograniczenia wysokości wypłacanego świadczenia, lub potrzebę zaangażowania środków budżetu państwa w postaci dopłat uzupełniających do oczekiwanej wysokości świadczenia emerytalnego. Wobec prognozowanego spadku populacji czynnej zawodowo we wszystkich krajach UE przy jednoczesnym wzroście ludności w wieku pow. 65 roku życia

⁹ J. Pawłowska-Tyszko (red.), *Zmiany systemu ubezpieczeń społecznych rolników a finanse państwa*, Program Wieloletni 2011-2014, IERiGŻ, 2011/2, Warszawa 2011.

odchodzi się od systemów wspierających przyśpieszenie wymiany pokoleniowej wśród użytkowników gospodarstw na rzecz systemów promujących elastyczny poziom wieku przechodzenia na emeryturę.

W Polsce do największych wyzwań polityki zaliczyć należy bardziej stymulowanie procesów koncentracji i tym samym poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych, racjonalizacja zatrudnienia w rolnictwie, niż wspieranie procesu przemian pokoleniowych. Odmienna sytuacja dotyczy Unii Europejskiej, gdzie do niedawna największym wyzwaniem była poprawa struktury demograficznej zarządzających gospodarstwami rolnymi, jako jednego z czynników poprawy aktywności inwestycyjnej i organizacyjnej w rolnictwie. Z uwagi na różnice w liczbie i strukturze gospodarstw rolnych w poszczególnych krajach, skala nakładów oraz oddziaływanie krajowych systemów ubezpieczenia społecznego rolników mają zróżnicowany efekt, co rodzi potrzebę koncentracji uwagi na specyficznych uwarunkowaniach rozwoju rolnictwa rodzinnego, wzorców sukcesji oraz sytuacji makroekonomicznej, od których zależy skuteczność stosowanych instrumentów. Dlatego wnioski z doświadczeń innych krajów europejskich mają zastosowanie na rodzimym gruncie w ograniczonym zakresie, na zasadzie zaobserwowanych ogólnych prawidłowości i tendencji wpływu systemu na przemiany agrarne. W aktualnych uwarunkowaniach wynikających z zasad funkcjonowania rodzinnych gospodarstw rolnych i pozaprodukcyjnych funkcji posiadanej własności rolnej powoduje, że każde przyjęte rozwiązania formalno-prawne nie będą obojętne dla procesów koncentracji.¹⁰

Podsumowując, należy stwierdzić, że polski system ubezpieczeń społecznych rolników przede wszystkim wymaga dalszych usprawnień, a nie likwidacji. Zwolennicy włączenia KRUS do ZUS zdają się nie uwzględniać specyfiki gospodarowania czynnikiem ziemi, traktując go na równi z pracą i kapitałem. Cechy szczególne czynnika ziemi to jego niemobilność, bryłowatość, niepomnażalność. One przesądzają o jego osobliwości wobec pozostałych czynników produkcji, co ma podstawowe znaczenie dla procesów reprodukcji i rachunku ekonomicznego. Postulowane zmiany polegać miałyby głównie na stopniowej zmianie, a także dalszemu eliminowaniu z systemu tych, którzy *de facto* rolnikami nie są.¹¹

¹⁰ A. Sikorska (red.) *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

¹¹ M. Podstawka, *Mity i prawdy o Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*, „Ubezpieczenia w rolnictwie”, KRUS, Warszawa 2010/37, s.7.

3. Ekonomiczne oraz społeczne przesłanki do potencjalnej reformy krajowego systemu ubezpieczeń społecznych rolników

Ani system społecznych ubezpieczeń rolników, ani system powszechny, zarówno w Polsce jak i innych przytoczonych krajach UE nie są w stanie się samofinansować, mimo, że system powszechny wykazuje większą „samodzielność”, co niektórzy podają jako argument za włączeniem KRUS do systemu powszechnego, głównie ze względu na występujący powszechnie problem starzejącej się struktury demograficznej. Niemniej zauważyć należy, że w KRUS mamy do czynienia z większą liczbą świadczeniobiorców niż osób płacących składkę. Jest to odpowiednio 1,34 mln utrzymywanych przez 1,15 mln płatników, natomiast w ZUS na 7,5 mln beneficjentów swoje składki przeznaczają blisko dwukrotnie więcej płatników (14,5 mln). Jednocześnie podkreślić należy, że udział dotacji na ZUS i KRUS uległ w ostatnich latach wyraźnym zmianom na rzecz tego pierwszego (np. w 1998 r. udział wydatków na ZUS w budżecie państwa wyniósł 9,1%, a na KRUS 7,9%, po czym w 2010 r. relacja ta zmieniła się odpowiednio: ZUS – 15%, a KRUS – 5,4%)¹². Argumentacją na rzecz utrzymania KRUS jest **także bardzo wysoka („bardziej niż zadawalająca”) (aż 97%) ściągalność składek**, co w 2005 r. podniósł Bank Światowy, oceniając KRUS jako bardziej efektywną instytucję od ZUS, działającą sprawnie i przejrzysto. W Raporcie BŚ podkreślono także, że z pewnością na ogólne poparcie liczyć może lepsze zarządzanie i niższe koszty działania, ale z pewnością likwidacja KRUS, albo jego integracja z ZUS niekoniecznie pozwolą to osiągnąć.¹³

W systemie KRUS, jego wzmocnieniu jego funkcji upatruje się narzędzi transformacji rodzinnego rolnictwa poprzez zróżnicowanie emerytur i rent uzależniając ich wysokość od kierunku przekazania gospodarstwa rolnego, tj. następcy ubezpieczonemu w KRUS, lub przez sprzedaż bądź dzierżawę innym rolnikom powiększającym swoje gospodarstwa. Przekazania

¹² Ustawy budżetowe za odpowiednie lata.

¹³ Gerry Fitzpatrick, Irlandczyk, który jest uznanym ekspertem w dziedzinie ubezpieczeń społecznych krajów Unii Europejskiej i Europy Wschodniej, tak powiedział w swoim raporcie dla BŚ: „Integracja nie jest dobrym rozwiązaniem, bo obecne zadania KRUS nie mogą zostać zintegrowane z czymś, co nie istnieje – ZUS nie realizuje takich zadań wobec obsługiwanej przez siebie populacji. W takim scenariuszu zdarzeń pojawia się ryzyko naruszenia systemu ubezpieczeń społecznych, które zaowocuje utratą zaufania rolników do systemu, a co za tym idzie obniżeniem poziomu ściągalności składek. Nie należy zatem zbyt łatwo akceptować odejścia od aktualnego systemu, którym KRUS zarządza skutecznie”. Dodał również, że: „KRUS stworzył pozytywny wizerunek tej instytucji, który należy chronić poprzez nadanie mu właściwej struktury i planowanie zarządzania, dzięki czemu będzie mógł sprostać wyzwaniom przyszłości, takim jak świadczenie dodatkowych usług, np. wprowadzenie składek o wysokości zależnej od dochodu i gromadzenie danych o dochodach rolników. Pozytywna reputacja KRUS powinna zostać wsparta przez rząd i Sejm. [...] Pomysł połączenia KRUS z ZUS jest nierealistyczny, jeżeli mają nadal być świadczone te same usługi.”. *Misja Banku Światowego w KRUS, Raport Gerry’ego Fitzpatricka w oprac. Marii Lewandowskiej*, http://www.krus.gov.pl/fileadmin/ moje_dokumenty/obrazki/kwartalnik/26_27.pdf

gospodarstwa będzie korzyścią ogólnospołeczną wg zasady „coś za coś”, czyli ogół społeczeństwa dotuje w konsekwencji racjonalną przebudowę rodzinnych gospodarstw rolnych. Niemniej, warto zauważyć, że dotychczas głównym instrumentem stymulującym poprawę struktury agrarnej w rolnictwie w krajach UE był system wcześniejszych emerytur. Został on następnie zastąpiony przez program „rent strukturalnych” realizowany w ramach krajowych programów rozwoju obszarów wiejskich, współfinansowanych z budżetu Unii Europejskiej.¹⁴

Poza tym KRUS odgrywa od początku swojego istnienia, zwłaszcza w początkowych latach transformacji gospodarczej, istotną rolę społeczną. Fundusze przekazywane na KRUS, mimo toczących się od kilku lat kontrowersji wokół konieczności ich zreformowania, niewątpliwie realizują cel socjalny wobec ludności rolniczej, który wielokrotnie w opiniach budżetowych był stawiany jako konkurencyjny wobec celu rozwojowego, związanego chociażby z modernizacją gospodarstw. Owa funkcja społeczna kierowana jest głównie do posiadaczy małych i bardzo małych gospodarstw rolnych (w grupie gospodarstw o powierzchni do 5 ha znajduje się 58,8% ubezpieczonych). Są to najczęściej gospodarstwa samozaopatrzeniowe, niemające istotnych związków z rynkiem, dodatkowo będące „przechowalnią” ukrytego bezrobocia¹⁵. Warto dodać, iż ekonomiści zauważają, iż w okresie transformacji gospodarki polskiej świadczenia wypłacane przez KRUS były na wsi podstawowym świadczeniem socjalnym podtrzymującym egzystencję nie tylko rolniczych emerytów i rencistów, ale całych rodzin chłopskich¹⁶. Statystyki wskazują, iż także dziś w przeciętnym gospodarstwie domowym rolników świadczenia społeczne i socjalne, zwłaszcza z KRUS, stanowią wyższy odsetek ich łącznych dochodów niż dochody z produkcji rolnej. Zatem to właśnie emeryt lub rencista zamieszkały w takim gospodarstwie przejmuje rolę głównego żywiciela rodziny. Szacuje się, że aż 28% ludności wiejskiej utrzymuje się ze świadczeń społecznych, czego znacząca część stanowią transfery z KRUS, jednocześnie łagodząc w ten sposób biedę, która

¹⁴ A. Sikorska (red.) *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

¹⁵ B. Karwat-Woźniak z IERiGŻ szacuje bezrobocie ukryte na wsi na 900 tys. osób. Są to osoby zbędne, bez których produkcja rolna by nie spadła. Jeśli jednak wyeliminuje się z tego rachunku gospodarstwa do 1 ha, wtedy takich osób będzie 600 tys. http://serwisy.gazetaprawna.pl/praca-i-kariera/artykuly/677789,duze_bezrobocie_ukryte_w_rolnictwie.html

¹⁶ J. Wilkin, *KRUS posiadaczy ziemskich*, „Gazeta Wyborcza”, 16.03.2010; A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski; Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wydawnictwo AE, Poznań 2006, s.117.

dotyczy 3-4 mln ludzi.¹⁷ Można zatem uznać, że strumień środków przekazanych do tych gospodarstw poprzez KRUS jest częściową rekompensatą dla właścicieli (użytkowników) gospodarstw rolnych żyjących w gospodarstwach domowych z nadwyżkami siły roboczej, dla której nie są stwarzane możliwości zatrudnienia, a jednocześnie chroni ich częściowo przed szerszym pojętym wykluczeniem społecznym.

4. Relacje KRUS z PROW

Polityka zabezpieczenia społecznego rolników w ramach KRUS w wielu kwestiach może być zbieżna ze wspieraniem, pobudzaniem, czy też kreowaniem działań realizujących potrzeby PROW. I tak, beneficjenci KRUS mogą aktywnie współuczestniczyć w realizacji tych potrzeb w zakresie:¹⁸

- reorientacji małych gospodarstw w kierunku działalności pozarolniczej,
- zapewniania trwałości rolnictwa w warunkach zmian klimatu i naturalnych ograniczeń oraz ochrony i poprawy stanu wód gruntowych,
- promowania zrównoważonych metod gospodarowania, tj. rolnictwa zrównoważonego i ekologicznego,
- tworzenia możliwości zatrudnienia poza rolnictwem bez zmiany miejsca zamieszkania,
- aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich i wykorzystania potencjałów endogenicznych na rzecz rozwoju lokalnego.

W ramach wymienionych potrzeb PROW wykonywane mogą być różne priorytety. W zakresie priorytetu 1. można liczyć na wspieranie współpracy i rozwoju w oparciu o bazę, doświadczenia i wiedzę dotyczącą obszarów wiejskich (doradztwo, transfer wiedzy). Wspierane może być w ten sposób promowanie uczenia się oraz szkolenia zawodowe w sektorze rolnym i leśnym, a także powiązania pomiędzy rolnictwem, produkcją żywności i ochroną środowiska w sferze realnej i regulacyjnej. W obrębie priorytetu 2. beneficjenci KRUS mogą ułatwiać osobom posiadającym odpowiednie umiejętności wejście do sektora rolnictwa, z uwzględnieniem potrzeby wymiany pokoleń, np. poprzez wspieranie inwestycji w działalność pozarolniczą na obszarach wiejskich, czy pomoc dla młodych rolników. W ramach priorytetu 3. mogą być prowadzone działania na rzecz zapobiegania klęskom żywiołowym, czy też przywracania zniszczonego potencjału produkcji rolnej. Szczególne

¹⁷ J. Hrynkiewicz, *KRUS jest dobry a nie zły*, „Gazeta Wyborcza”, 10.02.2010.

¹⁸ *Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020 (PROW 2014-2020)*, MRiRW, Warszawa 24 stycznia 2014 r.

pole dla wsparcia PROW przez beneficjentów KRUS daje priorytet 4. dotyczący odtwarzania i ochrony oraz wzbogacania różnorodności biologicznej, w tym na obszarach Natura 2000, obszarach z ograniczeniami naturalnymi lub innymi. Można wskazać tu na działania na rzecz rolnictwa o wysokiej wartości przyrodniczej i krajobrazowej, jak też dotyczące poprawy gospodarki wodnej, w tym nawożenia i stosowania pestycydów oraz zapobiegania erozji gleby i poprawy jej wykorzystania. Idzie też o promowanie ochrony w rolnictwie i leśnictwie poprzez działania na rzecz sekwestracji dwutlenku węgla (priorytet 5). W największym jednak zakresie obszarem zbieżnych relacji KRUS i potrzeb PROW mogą być działania na rzecz różnicowania działalności na obszarach wiejskich (priorytet 6), zakładania mikroprzedsiębiorstw i tworzenia miejsc pracy, a szerzej wspierania lokalnego rozwoju. Beneficjenci KRUS skutecznie mogą wspierać podstawowe usługi i odnowę miejscowości na obszarach wiejskich m.in. poprzez działania na rzecz rozbudowy wszystkich rodzajów małej infrastruktury, w tym inwestycji w energię odnawialną i oszczędzanie energii, ulepszanie i rozwój usług lokalnych dla ludności wiejskiej, m.in. rekreacji, kultury. Podkreślić tu należy wsparcie dla rozwoju informacji turystycznej, uprawiania turystyki na małą skalę, służące publicznemu korzystaniu z tych usług. Wspierane mogą być też inwestycje związane z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej, w tym dotyczące aspektów społecznych i gospodarczych oraz działań w zakresie świadomości środowiskowej. Rzeczą dotyczy także działań ukierunkowanych na przeniesienie działalności czy przebudowę budynków lub innych obiektów położonych na obszarach wiejskich, mających na celu poprawę jakości życia lub warunków w zakresie wpływu na środowisko. Pobudzane mogłyby być także działania przygotowawcze dla budowania potencjału i realizacji różnych operacji w ramach Lokalnych Strategii Rozwoju dla celów zapisanych w programie Leader.

5. Konkluzje końcowe

1. Po akcesji Polski do UE ma miejsce sukcesywnie postępująca racjonalizacja krajowego budżetu rolnego polegająca na ograniczaniu jego funkcji socjalnych na rzecz stymulacji ekonomicznych. Po 2010 r. proces ten osiągnął jednak względną stabilizację w związku z osiągnięciem przez KRUS krytycznego progu wydatków społecznie zdeterminowanych. Przyrost ekonomicznych korzyści z tytułu oszczędności wydatków na KRUS staje się coraz bardziej wątpliwy.
2. Stawianie dylematu: czy wspierać przemiany strukturalne w rolnictwie i na obszarach wiejskich kosztem ograniczeń wydatków na KRUS jest błędem. Współcześnie należy,

w podobnej co dotychczas proporcji robić jedno i drugie, konsekwentnie, acz rozważnie i w żadnym przypadku nie substytuować wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i obszarów wiejskich wydatkami socjalnymi.

3. Odrębny system ubezpieczeń społecznych dla rolników w Polsce nie jest w UE żadnym ewenementem. Powyżej zwracamy uwagę na skuteczne, sprawne i niezależne od systemu powszechnego funkcjonowanie odrębnych systemów ubezpieczeń społecznych rolników w takich krajach jak: Niemcy, Francja, Austria, Finlandia, a także Grecja czy Luksemburg. Wykazaliśmy ich różny zakres podmiotowy, sposób ustalania składki, rodzaj gwarantowanych świadczeń, zakładany wiek emerytalny beneficjentów, czy minimalny okres składkowy. Wszystkie te systemy funkcjonują od lat, mają ugruntowaną pozycję i nikt nie mówi o ich likwidacji, gdyż skutecznie spełniają zakładane cele społeczne. W Polsce również nie może być obecnie mowy o likwidacji systemu KRUS, gdyż brak jest przesłanek oraz warunków ekonomicznych i społecznych dla jakiegokolwiek alternatywy. Wykazaliśmy natomiast potrzebę stopniowej zmiany relacji poziomu składki i świadczeń, tak by zbliżyć ją do relacji występującej w wysokorozwiniętych krajach UE, gdzie wypłacane świadczenia są około dwukrotnie wyższe aniżeli płacone składki. W Polsce różnica ta jest ponad dziewięciokrotna.
4. Istnieją liczne obszary w zakresie polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, które polityka odrębnego zabezpieczenia społecznego rolników mogłaby ewentualnie wspierać. Omawiając potencjalne relacje beneficjentów KRUS z potrzebami PROW zapisanymi w Projekcie PROW 2014-2020 zidentyfikowano pięć takich potrzeb wyrażonych przez sześć zaadresowanych priorytetów ewentualnej alokacji środków. Tym samym zauważono możliwą komplementarność systemu zabezpieczeń społecznych rolników KRUS w Polsce z PROW na lata 2014-2020, co dodatkowo uzasadnia w sensie ekonomicznym funkcjonowanie KRUS w Polsce jako odrębnego systemu.

Bibliografia

1. Czyżewski A., *Opinie o projektach ustaw budżetowych na lata 1997–2014 w części dotyczącej rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych*, Dział 0.10, część 32, 33, 35 oraz pozostałe części dotyczące rolnictwa, sporządzone na zamówienie Kancelarii Senatu (Biuro Informacji i Dokumentacji, Dział Informacji i Ekspertyz).
2. Hryniewicz J., *KRUS jest dobry a nie zły*, „Gazeta Wyborcza”, 10.02.2010.

3. *Misja Banku Światowego w KRUS, Raport Gerry'ego Fitzpatricka w oprac. Marii Lewandowskiej*, http://www.krus.gov.pl/fileadmin/moje_dokumenty/obrazki/kwartalnik/26_27.pdf
4. Musiał D., *Zróźnicowanie ubezpieczeń społecznych rolników w wybranych krajach Europy*, „Roczniki Ekonomiczne KPSW w Bydgoszczy”, Bydgoszcz 2014 (w druku)
5. Pawłowska-Tyszko J. (red.), *Zmiany systemu ubezpieczeń społecznych rolników a finanse państwa*, Program Wieloletni 2011-2014, IERiGŻ, 2011/2, Warszawa 2011.
6. Piątkowski K., *SVB- Zakład Ubezpieczenia społecznego rolników austriackich*, Ubezpieczenia w rolnictwie. Materiały i Studia, nr 7/2000, KRUS, Warszawa.
7. Podstawka M., *Mity i prawdy o Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego*”, Ubezpieczenia w rolnictwie”, KRUS, Warszawa 2010/37, s.7.
8. *Projekt Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020 (PROW 2014-2020)*, MRiRW, Warszawa 24 stycznia 2014 r.
9. *Rocznik Statystyczny RP 2013*, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rzeczypospolitej-polskiej-2013,2,8.html#>
10. *Rolnicze systemy ubezpieczeń społecznych w wybranych krajach Unii Europejskiej*, KRUS, Warszawa 2010, kasprzak.jaroslaw.pl/download/krus-w-w_ifap.pps
11. A. Sikorska, *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
12. Tryfan B., *Zabezpieczenia społeczne rolników w Europie*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa 2000.
13. Wilkin J., *KRUS posiadaczy ziemskich*, „Gazeta Wyborcza”, 16.03.2010; A. Czyżewski, A. Hennisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski; Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wydawnictwo AE, Poznań 2006, s.117.